

A könyvtár- és információtudomány tartalmi értelmezhetőségének problémái

Amikor megkaptam a megtisztelő felkérést ennek az előadásnak megtartására, arra gondoltam, hogy könnyű feladatomban leszek, hiszen Tamperében 1991-ben ebben a témában tartottak nemzetközi tanácskozást. Nincs más dolgom, mint összefoglalni és kommentálni az ott elhangzottakat. Aztán rádöbbentem, hogy a feladat mégsem olyan könnyű, mert ahány ország, a képzésnek annyi változata alakult ki, szinte követetetlenül sokféle. Sőt, ahány képzési hely, annyi a változat pl. Magyarországon is.

A tarkaság ellenére is tapasztalható azonban a képzésben néhány általános tendencia. Az előadásban ezek közül szeretnék egyet-egyet vázolni megtoldva néhány hazai jellegzetesség ismertetésével is.

Mondandómat három téma köré csoportosítom.

1. Az információtudomány (hagyományosan a könyvtártudomány, dokumentáció, szakirodalmi informatika nevet is viseli) meg tudja határozni önálló tárgyát; mondván, feladata az eredeti információ átalakítása reprezentációjává. Ennek az átalakításnak eredményeként jelenik meg az ún. szurrogátum – talán ezen a néven ismerősebb –, amely egy ötéves egyetemi vagy négyéves főiskolai képzés tananyagának központjában állhat. Ez a mai könyvtár, az ismeretgazdálkodó könyvtár fő problémája.

2. Meg kell vizsgálnunk az információtudománynak és határterületeinek [szociológia, információelmélet, logika, nyelvtudomány (pontosabban szövegten), számítógéptudomány stb.] viszonyát abból a szempontból, hogy az információtudományt sokáig ezek valamelyikére kívánták építeni alkalmazott tudományként.

3. A tudáshoz való hozzáférés emberi jog, ennek intézménye a könyvtár (bár nem feltétlenül). A mai, de főként a jövő társadalmában a jog gyakorlása összefügg azzal a kérdéssel, hogy a tudásalapú társadalomban mi köti össze az ismereteket a polgárokkal, akik az információhoz való hozzáférést életük természetes részének tekintik.

Vegyük a három kérdéskört egyenként.

1.

A „könyvtártudomány” elnevezést Schrettinger használta először még a múlt század elején; könyvtártani alapvetése a német egyetemi könyvtárakban vált a könyvtári know-how alapjává, ennek következtében nálunk is. Koncepciójában a dokumentumok – főként könyvek – tematikai kezelésére azonban csak átfogó szakcsoportok kialakítására futotta. Még az ő idejében az egyetemekhez kötődő tudomány mellett megjelent az ipar, jelesen a gyógyszerkémia, illetve a kémia másfajta igénye. Arra voltak kíváncsiak, hogy tudományukban milyen új eredmé-

nyek születnek, erről gyors, azonnali értesítést vártak, ráadásul pontos és kimerítő tartalmi ismertetéssel. A referáló folyóirat elégitette ki ezt az igényt, de az új tájékoztatási eszköz mellett egyben új ismeretág is született, amelyet kicsit később P. Otlet dokumentációnak nevezett.

Ettől az időtől kezdve szakmánk egy töretlen fejlődési ívet ír le a tartalmakra, magára az ismeretekre összpontosító tartalomipar megszületéséig. Ennek a tevékenységnek megfelelő intézmény a tudásgazdálkodó, ismeretszervező könyvtár. Hangsúlyja nem a dokumentumokra esik, hanem a tudás, az ismeret válik tevékenysége tárgyává. A dokumentum csak annyiban fontos, amennyiben bármely ismeretnek, szellemi alkotásnak szüksége van fizikai hordozóra.

Csakhogy az ismeret, a tudás szöveg formájában jelenik meg. A „szöveg” itt a szövegten nagyon tág jelentésében értendő. Ha most újra idézem Deschatelets tézisét, hogy szakmánk feladata az eredeti szöveg átalakítása reprezentációjává, akkor az információtudomány valódi tárgyát is meghatároztuk. Persze ez a reprezentáció – szakmánk nyelvén szurrogátum – terjedelmében igen tág tartományban jelenik meg, mert sokféle. Lehet az eredeti szöveget azonosító kód csupán, az intervallum másik szélén maga a szöveg. Sőt, tárolhatjuk a teljes szöveget kiegészítésekkel bővítve. Egy tipikus reprezentáció azonban azonosító leírásból, kivonatból vagy referátumból, illetve indexelő kifejezésekből áll. A reprezentáció úgy fogható fel, mint az eredeti szöveg kódolt képe, ezen keresztül az ember szellemi alkotásainak, ezen keresztül pedig a való világnak mása. Remélem, észrevették, hogy a reprezentáció nem az eredeti dokumentum, hanem a szövegtörzspusz sűrített mása; bár az is egy eset, amikor a szövegtörzspusz éppen annyi, amennyit hordozója, a dokumentum kötegel.

Két megjegyzést kell tennem.

Az első, hogy a kognitív tudományok értelmezésében vagy egyszerűen csak kognitív szemléletben a reprezentáció előállításának eljárásai, egész filozófiája összekapcsolódik a tudás, az ismeret struktúrájával. Nemcsak összekapcsolódik, hanem ráépül. Kétezer éves hitvallásunk Kallimakhosz óta, hogy a könyvtárak tematikai rendjük megalkotásakor kövessék azokat a szerkezeteket, amelyek magukban a tudományokban és művészetekben kialakultak. Régebben a filozófiai tudományrendszerek töltötték be ezt a szerepet. Alapfokon is tudják például, hogy Dewey a TO megalkotásakor F. Bacon filozófiai tudományrendszerére épített. Más kérdés, hogy manapság a tudományokat más szerkezetben látjuk: fogalmi hálóknak, amelyeket gráfok alakjában jelenítünk meg.

Erre vonatkozik szakmánk alaptörvénye, a Soergel posztulátum. Azt mondja ki, hogy a reprezentációban azoknak a fogalmaknak és fogalmi kapcsolatoknak kell megjelenennie, amelyek az eredeti szövegben éltek.

A mondottak egyik következményére fel kell hívjam figyelmüket. Ugyanis ezen a ponton szakmánkban világok válnak ketté, és bizonyos értelemben szembe kerülnek egymással. Ha ugyanis az eredeti szöveg fogalmi struktúráját és kapcsolatait kell a szurrogátumnak megjelenítenie, akkor nincs helye előre elkészített skémáknak, előre meghatározott relációknak, bár munkánkat könnyítő segédeszközként ilyeneket is használunk. Mert a szöveg hozzájuk nem igazodik, hanem a szerző eredeti szándéka és mondandója szerint alakul. Márpedig az uralkodó gyakorlat szereti az előregyártott struktúrák kényelmét. Ezek éppen az eredeti szöveg újdonságait tüntetik el, a nívót vágják le azzal, hogy a tudo-

mányok egy megelőző állapotának kereteibe és viszonyai közé helyezik vissza, mondhatnám: gyömöszölik vissza az újszerűséget, az eredetiséget is.

A kérdés bonyolultabb, mert az előzetes fogalmi elemzésnek vagy szöveg-clemzésnek is jogosultsága van a maga helyén.

Valódi nehézséget más jelent; nevezetesen az, hogy az eredetiben a fogalmak parttalanul jelennek meg, a relációk fajtája pedig elvileg végtelen. Hogyan követheti ezt a reprezentáció szövege? Mi módon biztosítható, hogy ne a káosz filozófiáját hirdessük, hogy rendszereink ne essenek szét? Mert ennél még a monomániás kész, merev és lezárt szkémák is jobbak lennének! Megnyugtató: a rend biztosítható. De ezek már olyan technológiai problémákat vetnek fel, amelyekre itt nincs mód kutyafuttában kitérni.

Az első kérdéskörrel készen is vagyunk és remélem, sikerült érzékeltetnem, hogy a vázolt elvekre az információtudomány felépíthető.

2.

Második problémakörként az információtudomány és a határterületek kapcsolatát ígértem olyan megfontolásból, hogy sokan ezek valamelyikére kívánták az információtudományt, még inkább a könyvtártudományt felépíteni. De tessék meggondolni: egy ilyen szándék, bármennyire is jóindulatú, eleve feltételezi, hogy a könyvtártudomány önállóan nem áll meg a lábán, tudományként csak egy másik diszciplínába kapaszkodva igazolhatja magát. Sokáig így is volt. De éppen az előző pontban vált láthatóvá az ismeretgazdálkodó könyvtár önálló arculata. Nincs szükség más tudomány gyámkodására, helyette a felnőtté vált információtudomány tudományközi kapcsolatait ajánlhatjuk mindannyiunk gazdagodására.

Függetlenül attól, hogy kinek milyen meggyőződése alakult ki a kérdésről, érdemes néhány kapcsolódó tudományt szemügyre venni. Ezzel még nem sérül az információtudomány tudomány volta, mint ahogyan – analógiaként – az irodalomtudomány rangján nem esik csorba akkor, ha valaki lélektani vagy kommunikációelméleti, vagy akár más alapokon kívánja felépíteni.

Kezdem azzal, hogy Magyarországon a könyvtárosképzés a történettudománynak köszönheti megszületését. Tudósképzésként szervezték az ún. nem tanári szakokat, köztük a könyvtárosképzést is. Az akkor agyonideologizált egyetemen elhanyagolták a paleográfiát, kodikológiát, egyáltalán az eszmetörténet diszciplínáit is. Az új szakok csendesen meghúzódtak az egyetemen. Amikor az osztályharcos paradigmán egyoldalú repedések keletkeztek, akkor került tanszékünk élére Kovács Máté, aki – óriási tapasztalattal a háta mögött – csakhamar belátta, hogy egy jobbára a történeti segédtudományok Prokrusztész-ágyába szorított könyvtár szak felett meghúzhatják a lélekharangot, ha visszahúzódsából nem lép aktívabb színterekre. Bibliológiai koncepciója főként a francia szociológia hatására keletkezett. Másként látta a könyvtárakat, fordulatot hozott a képzésben. Településszerkezetekre vetítette őket, ellátási mutatókkal operált, egy szóval a könyvtárakat az élő társadalom élő intézményeként kezelte. Egészen más felállásban a művelődésszociológia mind a mai napig vonzó a könyvtárak

számára. Ugyanennek szakkönyvtári vonulatában a user studies felelne meg, illetve a tudománymetria, bibliometria.

Ez a törekvés csak abból a szempontból bírálható, ha ez bíralat egyáltalán, hogy az információtudománynak csak kis felületét érinti, a nagyobbik rész kiesik az ilyen módon meghatározható keretkből.

Mindenesetre ebből az időből ered az a méltatlan, de magát szívósan tartó vita, amelyben a történeti tárgyakat szembeállították az ún. nem történeti diszciplínákkal. Holott nincs ilyen szembeállítás. Nem is abban állt volna a vita káros hatása, hogy a történeti stúdiumok mellé az információtudomány egy-két ágazatát kívánták felzárkóztatni, mert ez rendben lett volna. De nem ezt akarták. Hanem a „polcológiának” – értik: a napi gyakorlatból eredő adminisztrációs és technikai (egyébként fontos tudnivalók) ömlényének – keresték a helyét és keresik a mai napig.

A nagyvilágban ezalatt szintén a határterületek segítségével keresték az információtudomány alapjait. Elsőként talán az információelméletet kísértették meg. Elég formálisan. A problémát abban látták, hogy az információelmélet alapfogalmát értelmezzék könyvtári eljárásokban. Emlékszem professzori írásokra, amelyekben az entrópia törvényt vezették be a könyvtárakba. Ez lehetséges, mert entrópia mindenütt érvényesül. De minek? Mit magyaráz meg? Egyszóval az első nekifutás nem volt sikeres. Napjainkban azonban ez a gondolat újra feltámadt, kevésbé formálisan, erőltettség nélkül. Ezen az úton alkalom nyílik bizonyos magaslatok megcélzására is, hiszen az információt „mint olyant”, önmagában valót, a lét alapformájaként lehet boncolgatni. K. Schrader egy könyvben pl. az információnak 134 meghatározását gyűjtötte egybe, amelyhez még „irodalmi”, sőt amatőr meghatározások csaphatók hozzá. (Nem tudom, hogy vannak vele, de nékem elég egyetlen meghatározás, a Shannon-féle.) Lehet tehát egy hermeneutikai, szövegértelmezési tetszetős diszciplínát, avagy egy-két szemesztert lét-rehozni. A könyvtárakat lehet értelmezni a shannon-i közlési modell adó-csatorna-vevő skémájában. Bár, az utóbbi már a tágabb kommunikációelmélet kereteit mutatja. Az információelméletnek azonban nem annyira ezért lehetünk hálásak, hanem azért, mert – az ún. strukturális információelmélet – számunkra az információnak új egységeit, a metront és logont kínálja. Ezekből pedig sok minden levezethető. Ennélfogva az információtudomány végleg összenőtt az információelmélettel. Anélkül persze, hogy szakmánk alfáját és omegáját benne keresnénk.

Nagyobb zavart okozott az informatika. Most meggyónom Önöknek, tíz-húsz évvel ezelőtt én is használtam tudományunkra ezt a megnevezést, mondván, hogy a könyvtártudományból kinőtt ismeretágunk nem más, mint az alkalmazott szakinformatikák egyike. Tanszékeink jelentős részét ma is ilyenformán nevezik. A terminológiai zűrzavart az is okozta, hogy az informatika kifejezést két helyről vettük át. A franciáktól és az oroszoktól. A franciáknál általános számítógéptudományt jelöl, az oroszoknál meg olyasmit, mint nálunk (és máshol is) a dokumentáció jelent. A KSH sokat publikáló szakemberei átvették a francia szóhasználatot, a hazai dokumentációs intézmények pedig az oroszokét. Emlékezzenek, ekkor zajlott a KGST együttműködés nyüzsgő, ám verbális élete. Az angol szóhasználat tiszta volt: computer science és information science. Mindaddig, amíg

ők is át nem vették az orosz szóhasználatot tükörfordításban, informatics néven. Teljes lett a zűrzavar. Emlékszem egy külföldi professzorra, akitől megkérdeztem, mit is tanít közelebből. Informatikát – válaszolt –, de ne kérdezze meg, hogy mit jelent, mert mindenkinél azt jelenti, amit beletesz.

Ma azért már csillapodott a zavar, az informatika nálunk is számítógéptudományt jelöl, pontosabban az alkalmazotti matematikának a számítógépekkel érintkező részét. Mondom most nagy féltékenységgel, egyben kérem Önöket, ne mondjanak ellent, mert biztosan igazuk lesz.

Lehetne folytatni a határterületek összefonódását az információtudománnyal. További fejtegetés – hogy éljek az információelmélet szakkifejezésével – már redundáns lenne. Egy szélsőséges példát azonban még említenék. A könyvtár- és információtudomány a retorika részének is tekinthető. Ha csodálkozni akarnának, ne tegyék. Arra gondoljanak, hogy a retorikát már a septem artes liberales a nyelvi, a grammatikai triviumban szerepelteti. A legalapvetőbb tudnivalók között, amelyek a nyelvhez, beszédhez kötődnek. Klasszikus és igen vonzó felfogásában a retorika az etikai és esztétikai ember tudása. Azért, hogy tanítson, meggyőzzön és befolyásoljon. Van még egy harmadik cél is: tetszeni akar. (Ha az utóbbi helyett az „önfeláldozás” vállalása állna, akkor a papi hivatás makulátlan hármását kapnánk.) Tehát nagyon nagy dolgokról van itt szó a könyvtárak kapcsán, kétezer éves hivatás körvonalai bonthatók ki belőle. (No, de ezt a „befolyásol” tulajdonságot gyakran vitték akkora túlzásokba, hogy ezúttal jobb elfeledkezni róla.) Végülis, besorolásunk a retorikához nem is nagy bolondság.

3.

A harmadik problémakör úgy szólt, hogy a tudásalapú társadalomban az ismereteket, bármely információt a könyvtár viszi bármely állampolgárhoz. Amikor a tudástársadalomról elmélkedünk, a jelenlegi társadalmi feltételek változtatlanságát valljuk, és a mai társadalmi trendeket hosszabbítjuk meg a jövőre. Mosolyogva gondolunk arra, hogy az értelmiség Platon óta ábrándozik arról, hogy a társadalmat majd a bölcsök vezetik, és az ész fogja uralni. Adja Isten, hogy ez a prognózis ezúttal igaz legyen. Annyi reményünk lehet, hogy ha a jelenlegi trendek lesznek érvényben, talán nincs is más választás.

Ebben a nem is nagyon távoli jövőben már ma sejthető mechanizmusok formálódnak, a minden állampolgár demokráciájának gyakorlását szolgáló tájékoztató mechanizmusok is. A könyvtáron kívül nincs más intézmény, amely képes lenne a társadalom által birtokolt információt, tudást szervezeten biztosítani minden állampolgár számára.

De ez a mechanizmus még nem működik, csak csírájában jelent meg. Ahogy a szociológusok mondják, itt létezik egy hiányzó láncszem, összekötő láncszem, ami nem lehet más, mint a könyvtár.

Számunkra az a kérdés ezek után, hogy milyen az a könyvtárkép, amelyet az oktatásban a hallgatók számára felrajzoltunk? Kap-e a hallgató egyáltalán olyan könyvtárképet, amely modell értékű és eléggé perspektivikus is? Azt hiszem, ezen a téren nagy hiányosságok mutatkoznak.

Nem nyújtunk ilyen könyvtárképet, az oktatásban annak a könyvtárnak napi gyakorlata jelenik meg, amelyet a tanár éppen ismer. Egy többé-kevésbé elmaradt hazai könyvtárügy intézményei ennél fogva még mércéül is szolgálnak, azért ezek a könyvtárképek visszahúzó erejűek.

A könyvtárak és a társadalom kapcsolatát elég jól visszaadják a szakmai nyilvánvalóságokat keretbe foglaló öttörvények. Az első öt törvényt még apáink-nagyapáink asztalára Ranganathan tette. A szakma változásait firtató nyugtalanság okozta, hogy hirtelen elszaporodtak az öttörvények. Napjaink nagy öregje, M. Line csak legyintett ezekre, s azt mondta: egyetlen mondatba sűrítendő az egész. A könyvtárak dolga nem más, mint managing information resources for people. Világos: nincs szó dokumentumról, könyvről, olvasóról, felhasználóról, hanem információs forrásokról és az emberekről. Tehát mindenkiről és minden forrásról.

Még egyszer: bármely információt el kell juttatni bárki számára bárhová. De ez már rendszerprobléma. Nincs autonóm könyvtár, elhanyagolhatók a könyvtárfajták különbségei. Vagy másként alakulnak a különbségek. A modern ellátásban megszűnik az egyenetlenség országok, régiók, települések között. Ebben áll a könyvtárak egysége, amelyet eddig csak hitvallásként hangoztattunk mindaddig, amíg a valóság ki nem józanított bennünket.

Szeretnünk is kell a könyvtárakat. Ebből ered a hivatástudat.

Pedig nem tudjuk pontosan, milyen lesz a jövő könyvtára. Hogy fogják hívni? Lesz-e könyv? Lesz-e írás egyáltalán? Lesz-e mindaz, amit a könyv és írás felidéz bennünk? Hinnünk kell, hogy lesz, hiszen az írás egész kultúránk fundamentuma – valljuk mi. Azt is, hogy az írást csak velünk együtt lehet elpusztítani.

Engedjék meg, hogy befejezésül felidézzem egy emlékemet.

Palcográfát a méltatlanul elfeledett nagytudású Mezey Lászlótól tanultuk. Az írást a Rákóczi korig tanította. Utolsó óráján a nagyságos fejedelem egyik levelét ismertette és mutatta, amelyet írója úgy datált, hogy írtam mindezt ekkor és ekkor a hársak alatt. Mezey szünetet tartott, felnézett és azt mondta: ... mert akkor még létezett az emberekben a poézis.

Kérdem Önöket, ki viszi át a poézist, ha mi nem? Azt a szellemet, amely megérintette 18. századi elődünket a hársak alatt.

Horváth Tibor